

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 256-263

УДК: 93

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_31](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_31)

**ИЗ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ДЖАДИДИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ В
СРЕДНЕЙ АЗИИ**

ОРТО АЗИЯДАГЫ ЖАДИД КЫЙМЫЛЫНЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИНЕН
FROM THE PROBLEM OF STUDYING THE HISTORY OF THE JADIDIST MOVEMENT IN
CENTRAL ASIA

Шамсутдинов Рустам

Шамсутдинов Рустам

Shamsutdinov Rustam

т.и.д., профессор, Андижан мамлекеттик университети
д.и.н., профессор, Андижанский государственный университет
Doctor of Historical Sciences, Professor, Andijan State University

Shamsutdinov@gmail.com

Акбарова Н.К.

Акбарова Н.К.

Akbarova N.K.

Илимий кызматкер, Андижан мамлекеттик университети
Научный сотрудник, Андижанский государственный университет
Researcher, Andijan State University

Akbarova@gmail.com

ИЗ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ДЖАДИДИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ В СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация

Макалада XIX кылымдын 90-жылдарында Орто Азиянын тарыхында пайда болгон жадидизм кыймылы кийин Түркстан элдеринин турмушунда маанилүү мааниге ээ болгон коомдук-саясий, агартуучулук багытка айланганы, "жадидизм" кыймылынын активисттеринин жашоосу, алардын трагедиялуу өткөнү, аларды Өзбекстандагы үйрөнүү маселелери жана Өзбекстан Республикасынын Президенти Ш.М.Мирзиёевдин бул кыймылга болгон мамилеси чагылдырылган.

Ачык сөздөр: Жадид, жадидизм, Түркстан, агартуу, "Улуу террор", Чулпан, "Союз жана прогресс", "Улуттук союз", "Улуттук көз карандысыздык"

Орто Азиядагы Жадид кыймылынын тарыхын изилдөө маселелеринен

FROM THE PROBLEM OF STUDYING THE HISTORY OF THE JADIDIST MOVEMENT IN CENTRAL ASIA

Аннотация

В статье освещена движение джадидизма, возникшее в истории Средней Азии в 90-е годы XIX века, в дальнейшем стало общественно-политическим, просветительским направлением движения, получившим в конце концов важное значение в жизни народов Туркестана в конце XIX - начала XX века, жизнь активистов движения «Джадидизм», их трагическое прошлое, а также вопросы обучения в Узбекистане и отношении Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева к этому движению

Abstract

The article highlights the Jadidism movement, which arose in the history of Central Asia in the 90s of the 19th century, which later became a socio-political, educational direction of the movement, which ultimately became important in the life of the peoples of Turkestan in the late 19th - early 20th centuries, the life of activists of the Jadidism movement, their tragic past, as well as issues of education in Uzbekistan and the attitude of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev to this movement.

Ключевые слова: джадид, джадидизм, Туркестан, просветительство, «Большой террор», Чулпан, «Союз и прогресс», «Национальный союз», «Национальная независимость».

Keywords: jadid, Jadidism, Turkestan, enlightenment, "Great Terror", Chulpan, "Union and Progress", "National Union", "National Independence".

Ўзбекистан Республикасынын Президенти Шавкат Мирзиёевдин 2024-жылдын 20-январында Парламентке (Олий Мажилис) жасаган кайрылуусунда: "Биз жадиддер кыймылын, агартуучу бабаларыбыздын мурасын терең изилдешибиз керек. Бул руханий кенчти канчалык көп изилдесек, бүгүнкү күндө дагы бизди кызыктырган көптөгөн суроолорго туура жоопторду таба алабыз. Бул баа жеткис байлыкты канчалык жигердүү жайылтсак, элибиз, айрыкча жаштар бүгүнкү тынч жана эркин жашоонун баалуулугун ошончолук көбүрөөк түшүнүшөт", деп айткан.

2023-жылдын 7-мартында Президент жадиддердин мурасын изилдөөгө арналган эл аралык конференциянын катышуучуларына сөз сүйлөп, анда 19-кылымдын аягы жана 20-кылымдын башында бир катар чыгыш жана мусулман өлкөлөрүндө пайда болгон жадидизм кыймылынын Түркстан аймагында, биздин өлкөдө терең тарыхый тамыры бар экендиги белгиленген. Ал эми 2023-жылдын 22-декабрында Руханият жана Агартуу боюнча республикалык кеңештин кеңейтилген жыйынында сүйлөгөн сөзүндө Президент: "Азыркы учурда, биздин өлкө өнүгүүнүн жаңы, бийик этабына кирип жаткандыктан, бизге улуттук баалуулуктар менен тарбияланган жетилген кадрлар керек. Албетте, тарых сабактарынан жана мезгилдин талабынан өзүбүздү тарбиялашыбыз керек", деп белгилеген [1]. "Тилекке каршы, - дейт Ш.М. Мирзиёев, - позитивдүү система алардын асыл идеясын жана практикалык аракеттерин толук ишке ашырууга мүмкүндүк берген жок. Бүгүн биз өлкөбүздө эркин жарандык коомду, укуктук демократиялык мамлекетти куруп жатканыбызда, руханий күчүбүздү алардын мурасынан алып, Жадид чоң аталарыбыздын гуманисттик көз караштарына таянабыз". [2]

Жадидизм (араб. жадид - жаңы) XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Крым, Татарстан, Түркстан, Кавказдын жашоосунда маанилүү мааниге ээ болгон коомдук-саясий, агартуучулук кыймыл катары кеңири жайылды. Жадидизм алгач Крымда 1880-жылдары крым татарларынын арасында, Исмаилбек Гаспиринскийдин жетекчилиги астында пайда болгон. Кыймылдын бул ишмерлери көбүнчө өздөрүн прогрессивдүү, кийинчерээк жадиддер деп аташса, совет доорунда интеллектуалдар деп аташкан. Бул кыймыл азыркы Борбор Азия республикаларынын аймагында 1890-жылдарда пайда болгон [10].

Ошол кездеги прогрессивдүү күчтөр, баарынан мурда, интеллигенция жергиликтүү элдин жалпы прогресстерден артта калып жатканын сезип, коомду реформалоо зарылдыгын түшүнүшкөн. Жадидизм баарынан мурда билимге басым жасаган саясий кыймыл болгон. Ташкентте, Ферганада, Бухарада, Самаркандда жана Хивада маданий-агартуу багытындагы коомдордун жана уюмдардын кыймылы түзүлүп, аны прогрессивдүү адамдардын айрым топтору ачышкан. Бул мезгилде Түркстандагы жалпы улуттук боштондук кыймылынын идеясынын негизин улуттук көз карандысыздык идеологиясы түзгөн [9].

Жадидизм өз тарыхында эки этаптан өткөн. Биринчиси - агартуу этабы, экинчиси - саясий этап. Бирок жадиддердин мамлекеттүүлүк маселесине болгон көз караштары биринчи этапта эле калыптанган. Бул макалада биз Борбордук Азиядагы жадиддердин айрым негизги идеялары жана максаттары, аларды ишке ашыруу үчүн күрөштүн оор, алсыратуучу, бирок даңазалуу жолу тууралуу айтып берүүгө аракет кылабыз. Падышалык Россия жана Совет бийлигинин жылдарында мындай даңазалуу кыймылдын тарыхын объективдүү изилдөө, жадидизмди бардык даңкы менен изилдөө жана жайылтуу, татаал, оор иш болгон.

1917-жылдан 1925-жылга чейинки Совет мезгилиндеги Орто Азия, Түркстан тарыхына арналган кандидаттык жана докторлук диссертациялык иштерди даярдоо процессинде Москванын, Өзбекстан, Казакстан, Кыргызстан, Украина, Түндүк Кавказ архивдериндеги документтер, ошондой эле мезгилдүү басма сөз материалдарын терең изилдөөнүн натыйжасында биз бул Жадиддердин аракетинин жана күрөшүнүн аркасында биринчи жолу 1917-жылдагы Февраль революциясынан кийин түзүлгөн мусулман депутаттар кеңештеринин ишмердүүлүгүн жарым-жартылай чагылдырылганбыз. Бул кеңештер жергиликтүү мусулман калкынын өкүлдөрүнөн турган. Жадиддер советтик мусулман ишмердүүлүгүнүн пионерлери болгон.

*Усмонхўжа Пулатхўжа ўгли –
Бухоро Халқ Совет Республикаси
Марказий Ижроия Комитети раиси*

Бизге чейин мусулман депутаттарынын кеңештери Борбор Азиянын тарыхнаамасында изилдене элек болчу жана Өзбекстанда бул маселени көтөрүү бир топ татаал болчу. Ушул жана башка себептерден улам мусулман-эмгекчи депутаттардын кеңештеринин тарыхы жөнүндөгү макалаларыбыз Москвадагы "Советтик архив" (1986. №6), «Вопросы истории» (1986. №6); «История СССР» (1987. №1) журналдарына жарыяланган. Ушул эле макалалардын кыскача баяндамасы Сирия, Ооганстан, Шри-Ланкада англис, бенгал, хинди, тамил, маратхи, урду, француз, португал тилдеринде жарыяланган. Түркстандагы жадидизмдин жаңы, позитивдүү чечмеленишине арналган бир катар макалаларыбыз «Шарк юлдузи» («Дукчи Эшен окуясынан кийин», 1991. 6-саны; «Эрка чорлаган эркисизлик», 1992. 3-саны), «Мулоқот» («Жадидчилик: акыйкат жана калп», 1991. 11 – 12-сандарында; «Басмачылык тууралуу ойлор» 1993. 5 – 8-сандарында) ж.б. басылмаларда жарык көргөн. 1993-жылы Бахтияр Расулов менен биргеликте "Көз карандысыздук үчүн күрөштөгү каармандар (Жадидчилик жана басмачылык тарыхына карай)" деген китепчебиз басылып чыккан. Андан кийин "Жадидизм: чындык жана фантастика", "Жадидизмдин пайда болушу", "Жадид усулу мектептери", "Түркстандагы жадиддердин коомдук-саясий ишмердүүлүгү", "Анжияндагы Жадид кыймылы", "Жадид кыймылынын негизги фигуралары", "Басмачылык жөнүндө ойлор" деген макалалар жазылган [3,135].

Анжиянда 1994-жылы жарык көргөн "Жертвы репрессии" аттуу китебибизде Усманхан Эшонходжаев, Акбар Оразалиев, Махмудбек Мусин, дипломат Абдурахим Юсуфзаденин ишмердүүлүгү чагылдырылган.

Облустук "Анжиян" гезитинин 1999-жылдын июль-август айларындагы 6 санында эгемендүүлүгүбүздүн 8 жылдыгын утурлай "Анжиян прогрессчилери" рубрикасында жадиддердин өмүрү жана ишмердүүлүгү тууралуу макалаларыбыздын сериясы жарыяланган. Жадид маселесине жаңыча көз караш менен караган макалаларыбыздын сериясы республикалык жана облустук гезиттерде да жарык көрдү. Алардын бири "Усманхожа Мекенге чыккынчы

*Абдурахим Юсуфзода – Бухоронинг
Москвадаги мухтор вакили*

болгон эмес" ("Халқ сўзи". 15.10.91). Профессор Сулайман Иноятов менен биргеликте "Юсуфзаде эл душманы беле?" аттуу макалабыз жарыяланган[4].

1937-1938-жылдардагы "чоң террор" учурунда жадиализмдин ишмердүүлүгүн тергөөдө жадиализм жана анын коомдук-саясий уюмдары жөнүндө маалыматтар кездешет. Мисалы, 1937-жылы 23-июлда тергөөчүдөн: "сиз качан Совет бийлигине каршы контрреволюциячыл күрөштүн жолуна түштүңүз?" деген суроого Чулпан Сулаймон уулу мындай деп жооп берген: "Өзбекстанда Совет бийлиги орногондон бери мен совет бийлигине каршы контрреволюциячыл күрөштүн жолуна түштүм, совет бийлигине каршы активдүү күрөштү баштадым. 1918-жылы мен ошол кезде Өзбекстанда пайда болгон "Улуттук иттихад" улуттук контрреволюциячыл уюмга иш жүзүндө (расмий териштирүүсүз) жумушка орноштум. Ошондон бери мен контрреволюциячыл Улуттук иш-аракеттерди токтоткон жокмун" [5,84].

Чулпандын өкүмү СССР Жогорку Сотунун Аскердик коллегиясынын көчмө сессиясында чыгарылган, мында: "Сулейманов Советтер Союзуна каршы буржуазиялык-улутчул, козголоңчу, террордук уюмдун мүчөсү болгон, ал 1918-жылы совет бийлигине каршы күрөшүү жолуна түшкөн, андан кийин антисоветтик "Иттихад жана прогресс", "Улуттук иттихад" жана "Улуттук көз карандысыздык" улутчул уюмдарына катышып, УзССР аймагында иш алып барган" деп белгиленген [6,21].

Тергөөчү контрреволюциячыл уюмдун жеке курамы тууралуу суроо бергенде, Чулпан "Иттихад жана прогрессчилер", "Улуттук иттихад" жана "Улуттук истиклол" уюмдарына кирген 18 жадииддин атын номиналдуу атаган. Алар: Абдурауф Фитрат, Гази Олим Юнусов, Булат Солиев, Шахид Эсон Мусаев, Мийон Бузрук Солихов, Ашурали Захирий, Зие Саидов, Санжар Сыдыков, Гулам Зафарий, Муталиб Кахаров, Убайдулла Сулейманходжаев, Абдулла Рахматов, Юсубжон Огаликов, Хажы Муин Шукралиев, Тоджи Рахманов, Аюбов, Отажан хошимов, Каюм Рамазонов.

Андижонлик жадиидлардан бир гуруҳи: Ўртада В.А.Чайкин, гармон ушлаб турган Акбар Ўразалиев, учинчи қатор ўнгдан биринчи Саъдуллахўжа Турсунхўжаев

1930-жылы июнда ОГПУнин компетенттүү органы тарабынан козголгон Орто Азиядагы контрреволюциячыл, улутчул уюм боюнча тергөө материалдарына сереп салууда "Улуттук иттихад" уюмунун ордуна "Улуттук көз карандысыздык" уюму пайда болгону белгиленген. Акын жана журналист Боту (Махмуд Ходиев, 1904 – 1938) "Улуттук иттихаддан" чыгып, "Улуттук истиклал" уюмуна активдүү катышканы маалымдалган.

Абактагы Назарет Саидовдун көрсөтмөсүндө Мирхалил Каримов 1926-жылы Самаркандда "Истиклол" улуттук үчилтигинин мүчөсү катары камалганы жазылган. "Улуттук истиклол" уюму Ташкентте негизделип, аны Салимхан Тиллаханов, Лазиз Азиззаде жана башкалар жетектегени белгиленет.

Архивдик булактарда Хорезмде "Эркин Түркстан" деп аталган Жадид уюмунун бар экендиги тууралуу айрым маалыматтар камтылган.

Белгилей кетсек, 1930-1931-жылдары Ташкентте "Улуттук Иттихад" уюмунун катышуучуларынын үстүнөн болгон сотто Шокрджан Рахими, Зие Саид жана башкалар абакка кесилди.

Жадидизм жана анын биздин тарыхтагы ролу 1997-жылдан бери жарык көргөн "Ата Мекен тарыхы", "Өзбекстан тарыхы" окуу китептеринде да кандайдыр бир деңгээлде чагылдырылган. Ошондой эле тигил же бул түрдөгү документтер жана материалдар, жадидизм темасындагы илимий макалалар 2016-жылдын августунан бүгүнкү күнгө чейин жарык көрүп келе жаткан "Водийнаама" (Тарыхый мурас) журналынын 33 санына жарыяланган.

Шокиржон Раҳимий

Өзбекстан Республикасынын Президенти Ш.М. Мирзиеевдин 2017-жылдын 31-августундагы "Ар бир облуста репрессиянын курмандыктарын эскерүү музейинин филиалдарын уюштуруу" тапшырмасына жана Өзбекстан Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2017-жылдын 22-ноябрындагы № 936 токтомуна ылайык, З.М.Бабур атындагы Анжиян мамлекеттик университетинин түзүмүндө 2018-жылдын 15-августунда Репрессиянын курмандыктарын эскерүү музейи чоң салтанат менен ачылган. Учурда бул музейде 8 бөлүм иштейт.

Падышалык Россия жана Советтердин учурунда Анжиян облусунда репрессияга кабылгандардын жалпы саны 10 миңден ашуун адамды түзөт. 2021-жылы 2 бөлүктөн турган "Репрессиянын курмандыктарын эскерүү китеби. Анжиян облусу (1865-1991)" жарык көрүп, мында репрессияланган 4048 Анжияндыктардын тагдырлары чагылдырылган. Анжиян облусунун губернатору Ш.Х.Абдурахмоновдун демилгеси жана көмөгү менен жарыяланган бул ири изилдөө кеңири коомчулук тарабынан чоң канааттануу менен кабыл алынды. Учурда ал кайрадан басылып чыгуу алдында турат.

Өзбекстан Республикасынын Президенти Ш.М. Мирзиеевдин демилгеси жана көмөгү менен республикада армияда кызмат өтөгөн аскер кызматчылары үчүн Өзбекстандын тарыхын окутуу жолго коюлган. 2019, 2020, 2023-жылдары жарык көргөн "Өзбекстан тарыхы" аттуу китеп аскер кызматкерлерин патриоттук духта тарбиялоонун, мекен тарыхын ар тараптуу жана терең изилдөөнүн, алардын күжүрмөн даярдыгын дайыма өркүндөтүп туруусунун ролу жана маанилүүлүгү жөнүндө ой-пикирлерге жана көрсөтмөлөргө ылайык түзүлгөн.

Жакынкы убакка чейин калктын олуттуу бөлүгү 1917-жылдагы Октябрь төңкөрүшүнүн өзү терроризмдин, зордук-зомбулуктун жана мыйзамсыздыктын натыйжасы деп ишенишкен эмес. Орус жазуучусу Максим Горький советтик террорго каршы биринчилерден болуп пикирин билдирген. Максим Горький бул пикирин 1917-жылы 17-ноябрда Ташкенттеги "Түркстан ведомости" гезитинин санында жарыялаган: "Азыркы шартта биз темирден

социалисттик мамлекет кура алабызбы? Мындай мамлекетти куруу мүмкүн эместей сезилет. Ленин мындай мамлекетти куруу мүмкүн экенин айтып, адамдарга эксперимент жасайт. Тажрыйба оң натыйжа бербесе эмне болот? Ленин лабораториядагы химиктей болуп иш алып барууда. Бирок химиктен анын бир айырмасы бар. Химик лабораторияда өлгөн зат менен тажрыйба жүргүзөт жана анын тажрыйбасы пайдалуу. Ленин тирүү зат – адам менен тажрыйба жүргүзүп жатат, натыйжада адамдар деградацияга учурайт. Ленинди ээрчиген аң-сезимдүү жумушчулар Орус жумушчуларынын классына ырайымсыз эксперимент жасалып жатканын билишет бекен? Бул тажрыйбанын натыйжасында алардын өкүлдөрү жоголууда жана орус революциясынын прогресси токтотулат” [8]. Улуу жазуучу өз катында Ленин менен Троцкий Орусияда жана анын алыскы райондорунда кандуу жаңжалдарды чыгарганы, бул эки инсандын артынан баргандардын аларга баш ийүүсү мектеп окуучуларынын мугалимдерине баш ийүүсү сыяктуу экенин, натыйжада, алар катуу ишенимдердин кулу болушканы, ленинчилдер өздөрүн Наполеон Бонапарттай сезип, Россия талкаланып жатат деп ачык айткан.

مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ
فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا
قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا
فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا
سورة المائدة آية ٣٢

19-кылымдын аягы жана 20-кылымдын башында "Иттихад жана прогресс", "Улуттук иттихад", "Улуттук истиклол" деп аталган саясий, идеологиялык, улуттук уюмдар Түркстан, Бухара жана Хорезм аймактарындагы жадиддердин ишмердүүлүгүндө маанилүү роль ойногон. Алар жадидизмдин саясий, уюштуруучулук жана идеологиялык иш-аракеттеринде чоң роль ойношкон.

Бул уюмдар большевиктик режимге каршы күрөштө советтик мекемелерде кызмат кылган улуттук жетекчи кадрларга таянып, Түркстанда улуттук көз карандысыз мамлекетти түзүүнү башкы максат кылып коюшкан.

Мисалы, "Улуттук көзкарандысыздыктын" негизин өлкөнүн прогрессивдүү интеллигенциясы түптөп, көзкарандысыз, улуттук мамлекетти куруу милдетин аткарууну көздөгөн. Бул уюмдун ишмердүүлүгүндө Мунавваркори Абдурашидханов, Турар Жонузаков, Ашурали Захири, Убайдулла Асадуллаходжаев, Саид Ахрори, Садриддинхан Шарифходжаев, Салимхан Тиллаханов жана башкалар маанилүү роль ойношту.

Пайдаланылган адабияттар

1. Президент Шавкат Мирзиёевдин төрагалыгында 2023-жылдын 22-декабрында өткөрүлгөн Республикалык Руханият жана агартуу кеңешинин кеңейтилген жыйынынын материалдары. Шилтеме: https://uza.uz/uz/posts/ol_bayrogingni-qalbing uygonsin_554468
2. Jadid: Adabiy, ilmiy-ma'rifiy va ijtimoiy haftalik gazeta. 2024-yil 1-yanvar, №1 (1).

3. Шамсутдинов Р., Расулов Б. Истиклол учун кураш фидойилари (Жадидчилик ва «босмачилар» тарихига доир). – Андижон: Мерос, 1993. – Б.135.
4. Иноятов С., Шамсутдинов Р. Юсуфзода халқ душмани эдими? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил 21 декабрь.
5. Шамсутдинов Р. Буюк Чўлпон хаётининг сўнгги йиллари // Водийнома. 2017. №1. – Б.84.
6. Шамсутдинов Р. Буюк Чўлпонни тергов қилиш ҳақидаги ҳужжатлар // Водийнома. 2021. №3. – Б.2 – 21.
7. Кўрсатилган манба. – Б.20 – 21.
8. Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1917 г. 17 ноября.
9. Распространение ислама у кыргызов / М. А. Закиров, А. С. Закирова, Р. К. Сабиров, М. И. Чыналиева // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 38-47. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_5. – EDN VGAVNC.
10. Исакова, Ф. Р. Формирование национальной интеллигенции в Туркестане в начале XX века / Ф. Р. Исакова // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – № 1-3. – С. 65-70. – EDN KSTWVB.